

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича

Спеціалізована вчена рада Д 04.09.01

На правах рукопису

БОЯНІВСЬКА

Марта Богданівна

**УКРАЇНСЬКА РУКОПИСНА КНИГА
В XV — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.:
ВИРОБНИЦТВО І ПОШИРЕННЯ**

Спеціальність 07.00.02 — Історія України

Автореферат дисертації

на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Львів — 1994

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в **Інституті історії середніх віків Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України**

Науковий керівник — доктор історичних наук, академік НАН України
Ярослав Дмитрович ІСАЄВИЧ

Офіційні опоненти :

1. Доктор історичних наук, професор Василь Фадєєвич ПНКІН
2. Кандидат історичних наук, доцент Жанна Миколаївна КОВБА

Провідна організація — Інститут рукопису Національної академії наук України (Київ)

Захист відбудеться 27 09 1994 р. о 15 год. на засіданні Спеціалізованої вченої ради Д 04.09.01 в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (290008, Львів, вул. Винниченка, 24)

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (290008, Львів, вул. Винниченка, 24)

Автореферат розіслано 26 08 1994 року.

Вчений секретар
Спеціалізованої вченої ради

Стеблій
к. і. н. Ф. І. СТЕБЛІЙ

ЛНБ ім. В. Стефаніка
АН України

Актуальність і ступінь наукової розробки теми. У розвитку духовної культури одну з чільних ролей відіграє книга. Дослідження розвитку української рукописної книжності, як явища культури, становить одну з важливих ділянок історичної науки, що визначає актуальність обраної теми.

Якщо історію українського друкарства висвітлено в наукових працях¹, то розвиток рукописної книги, особливо періоду середньовіччя і ранньомодерної доби, ще не достатньо відображено в синтетичних працях. Розроблялися лише окремі аспекти книжкової культури, такі як взаємовпливи рукописної та друкованої книги на зламі XVI-XVII ст., мистецтво оздоблення пам'яток, діяльність окремих книжників, формування деяких книжкових збірок. Комплексне вивчення рукописної книжності як явища не провадилось. Досі немає дослідження, що подавало б узагальнюючу картину процесу виготовлення кирилических рукописних пам'яток та їх функціонування в суспільстві, а отже — визначало б їх роль і місце в розвитку культури загалом. Дати спробу такого вивчення українського книгописання XV — першої половини XVII ст. і є метою даного дослідження.

Дисертаційна робота висуває такі завдання: 1) визначити тематичні і типологічні особливості української рукописної книжки; 2) висвітлити соціальний статус переписувачів та замовників, дослідити освітній і фаховий рівень виробників книги; 3) дати характеристику основних центрів книгописання, виявити їх значення, періоди найактивнішої діяльності, взаємозв'язки, виділити типологічні групи книгописних осередків; 4) виявити місце

¹ Книга і друкарство на Україні. - Київ: Наукова думка, 1965; Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. - Львів: Вища школа, 1983.

1
рукописної книги в розвитку культури, подавши огляд основних сфер її поширення, процесів формування книжкових збірок, напрямків і форм книжкових міграцій.

Методологічною базою дисертаційного дослідження є сукупність застосованих підходів. Структурно-функціональний аналіз і пов'язане з ним історичне моделювання дали змогу виокремити основні елементи, їх взаємозв'язки та функції при розгляді книгописання та книгопоширення як соціальних явищ. При цьому частково застосовувався метод історично-кодикологічного моделювання. Останній передбачає вивчення рукописних кодексів не лише як цілісних об'єктів (тобто як єдність змісту та форми), а й дослідження рукописної книжності як невід'ємної частини всього культурного процесу і його впливу на цей процес². При аналізі книгописання і книгопоширення як явищ у розвитку (зокрема для виявлення їх динаміки і основних тенденцій) було застосовано засади історико-порівняльного методу.

Джерельну базу дослідження склали оригінальні рукописні кодекси XV. — першої половини XVII ст., зокрема збережені вихідні записи переписувачів та пізніші маргіналії (покрайні нотатки) їх читачів, власників та жертводавців. Автор опрацювала понад 200 рукописних книжок, які нині зберігаються в книгозбірниках Києва, Львова, Санкт-Петербурга, Москви, Відня, Нью-Йорка. При написанні роботи використано також інші документальні джерела, зокрема інвентарні описи бібліотек, заповіти, дані судових процесів, що зберігаються, зокрема, в Центральному державному історичному архіві у Львові; відділах рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, Центральної наукової бібліотеки ім. В.

² Дубровіна Л. Кодикологія та кодикографія української рукописної книги. - Київ, 1992. - С. 17, 27, 97-99.

Вернадського НАН України (Київ) тощо. Дисертаційне дослідження ґрунтується також на виданих у XIX—XX ст. описах і каталогах рукописних збірок. При роботі над дисертацією опрацьовано монографії і наукові статті з питань кириличного книгописання українських (І. Свенціцького, В. Перетца, Л. Дубровіної) і закордонних (П. В. Владімірова, М. М. Розова, Б. С. Сапунова, М. В. Ніколаєва, В. Гюзелева) дослідників, а також праці з історії української культури, літератури, церкви (М. Грушевського, М. Возняка, І. Франка).

Новизна дослідження полягає в комплексному вивченні українських рукописних книг як пам'яток культури. Для наукових спостережень обрано масив кирилических кодексів, які за походженням репрезентують різні регіони України, а за призначенням — різні групи читачів (чи користувачів). Як об'єкт вивчення вперше з відповідною повнотою використано маргінальні записи, які стосуються індивідуального сприйняття книги й загальом світогляду її читача. До наукового обігу вводиться низка раніше не згадуваних рукописних пам'яток (головним чином із збірки Наукового товариства ім. Шевченка в Львівській науковій бібліотеці). У деяких випадках уточнено дати виготовлення кодексів (здебільшого на підставі філігранологічного аналізу), походження та окремі факти з історії книг. Вперше для українського книгописання зазначеного періоду виявлено його тенденції, динаміку, взаємозв'язки з іншими культурними і соціальними процесами в суспільстві.

Практичне значення роботи. Дослідження може бути використане як додаткове джерело для праць з історії книги, бібліотекознавства, історії літератури, церкви, історії культури. Матеріали дисертації можуть бути застосовані як навчальний посібник з історії книги (для студентів книгознавчих і

бібліотекознавчих спеціальностей), культури, давньої літератури (для вищих шкіл гуманітарного профілю).

Апробація роботи. Окремі аспекти теми дисертації висвітлено в виступах автора на наукових конференціях, симпозіумах та семінарах, таких як молодіжна наукова конференція "Екологія культури: історія, традиції, сучасність" (Львів, 1990), науковий симпозіум "Т. Шевченко і українська національна культура" (Львів, 1990), Міжнародна наукова конференція "Культура Українських Карпат: традиції і сучасність" (Ужгород, 1993), Міжнародний семінар "Атлас монастирського руху в Центральній-Східній Європі" (Люблін [Польща], 1993), IV і V наукові сесії "Наукове товариство ім. Шевченка" (Львів, 1993 і 1994), IV Круглий стіл "Історія релігій в Україні" (Львів, 1994), Перші Ставропігійські читання (Львів, 1994) та ін. Вийшли друком 11 публікацій (книжка, статті, тези, виступів).

Структура роботи. Дисертація складається з вступу (з характеристикою історіографії питання та оглядом колекцій українських рукописних книг), трьох розділів, висновків, бібліографічного списку використаної літератури, покажчика залучених рукописних джерел, переліку скорочень. Обсяг дисертації — 180 стор.

У першому розділі характеризуються основні історичні і культурні передумови кириличного книгописання в Україні в XV — першій половині XVII ст.

Внаслідок втрати державності в XIV ст. і розподілу українських земель між країнами з різним політичним статусом, для розвитку української культури протягом XV — першої половини XVII ст. були властиві певні відмінності в різних регіонах. Однак повсюдно зберігались візантійсько-православний характер культури, єдина писемність (що ширилася посередництвом кирилических пам'яток) і мова в її функціональних різновидах: "елітарна" церковно-

слов'янська і "посполита" розмовна, а також вироблена згодом українська книжна.

Нерівномірність соціально-культурного розвитку характерна і для різних хронологічних періодів. Так, в українських землях у складі Великого князівства Литовського, які до середини XVI ст. зберігали певне самоврядування і в яких українсько-білоруська мова мала статус державної, українська культура функціонувала в загалом сприятливих умовах. Від середини XVI ст., коли верхівка князівства почала все ширше переймати польські та німецькі форми соціального й духовного життя, роль української культури в суспільному розвитку значно зменшилась. Аналогічне явище дещо раніше відбулося в Галичині, на Холмщині та Підляшші (що від XIV ст. входили до складу Польського королівства), де інтенсивнішим був процес асиміляції української політичної еліти. Загалом час від XV до середини XVI ст. можна було б назвати періодом "нагромадження" і консервації культурного потенціалу, виробленого за часів Київської Русі. Головними культурними осередками протягом цих півтора століття були монастирі, декотрі з яких утримували невеликі початкові школи, об'єднували вчених-богословів, книжників-переписувачів.

Об'єднання Литовської держави з Польською актом Люблінської унії 1569 р., з одного боку, скасувало рештки традиційно українських форм адміністрації і остаточно призначило українській культурі й релігії місце другорядних. З іншого ж боку, прилучення більшості українських земель до одного політичного утворення сприяло їх більш-менш синхронному розвитку. Від 70-х рр. XVI ст. до середини XVII ст., коли внаслідок розширення контактів з Західною і Центральною Європою практично на всіх українських землях посилено розвивалися всі ділянки суспільного та економічного життя, українська культура переживала час

національного відродження. Суть цього феномену полягала в творчому засвоєнні на власному ґрунті реформаційних відань, засад ренесансу і бароко. Завдяки цьому українська культура сформувалася в якісно новий тип національної культури.

Потреба реформи українського православ'я, яке наприкінці XVI ст. перебувало в кризовому стані, не була реалізована. Невдала спроба модернізувати національну церкву стала однією з причин виникнення в 1596 р. ще одного її різновиду — уніатської. Більшість українців сприйняли унію як засіб позбавити їх національної релігій й культури, тому чинили їй рішучий спротив. Цей антагонізм наскрізь пройняв усі ділянки політичного і культурного життя українців.

Виникла кількоступенева система освіти, що включала початкову, середню і вищу ланки. Розширення освітньої мережі і запровадження європейської гуманістичної освіти відбулося передусім завдяки діяльності братств, які великою мірою впливали на розвиток інших ділянок культури — друкарства, літератури, мистецтва, архітектури. Розвиток друкарства започаткували Апостол і Буквар (Львів, 1574) Івана Федорова. Виникали друкарні різного типу — навчальних осередків, братств, монастирів, приватних друкарів. З'явилися нові жанри оригінальної художньої літератури, зросла частка світських творів. Кардинальні зміни торкнулися майже всіх інших царин духовного життя — театру, музики, архітектури, малярства тощо.

На ґлі культурних процесів та в тісній взаємодії з ними дали поширювалось українське книгописання, важливою передумовою розвитку якого були також книжні традиції, що склалися за часів Київської Русі.

У другому розділі — "Українське книгописання XV — першої половини XVII ст." — здійснено огляд тематичного і типологічного

репертуару переписуваної книжки, основних видів книгописних осередків та їх розташування в різних регіонах України, соціального стану осіб, безпосередньо причетних до виготовлення кодексів, тобто їх замовників та переписувачів.

Порівняно з попередніми століттями, вже в XV ст. тематичне коло українського книгописання збільшилося майже вдвічі³. Великою мірою цьому сприяло поживлення контактів з південнослов'янськими культурами, через посередництво яких в Україну проникли нові редакції і переклади низки творів візантійських і латиномовних, а також тогочасні південнослов'янські літературні твори. Урізноманітнення тематичного репертуару від другої половини XVI ст. відбувалось і завдяки розширенню сфери обміну з книжними культурами Західної і Центральної Європи. З поширенням реформаційного руху в українські землі почали проникати протестантські видання Святого Письма національними мовами. З використанням латинських, чеських та польських джерел було виконано низку перекладів, які розповсюджувались у копіях упродовж XVI ст. (Крехівський Апостол середини XVI ст., Новий Заповіт В. Негалевського 1581 р.). Зростання зацікавлення виданнями Ф. Скорини виявилось у виконанні в другій половині XVI ст. їх рукописних копій (Біблії 1568 р. Василя Жугасевича, 1596 р. Луки з Тернополя). Принципово новим явищем стала поява українських перекладів біблійних текстів (Пересопницьке Євангеліє 1556-1561 рр.).

³ Соболевский А. И. Южнославянское влияние на русскую письменность в XIV-XV веках. - СПб., 1894. - С. 16.

Типологічну характеристику української рукописної книжності XV — першої половини XVII ст., як і книжності давньоруської⁴, доцільно давати, виходячи з її функціонального призначення. За цією ознакою виділяють два основні типи — книга церковна і "четья". При цьому слід зважати на те, що церковна книга зберігалась особливо ретельно, тому дійшла до нашого часу в значно повнішому обсягу. Тематично серед пам'яток обох типів переважають Євангелія. Найбільша частина списків припадає на другу половину XVI ст., хоч вони постійно поповнювалися протягом усього досліджуваного періоду. Приблизно таке ж співвідношення виявлено стосовно Міней, Тріодей, Октоїха, Пролога. Натомість більшість відомих копій Біблії датуються XVI ст., Псалтиря — XVI і першою половиною XVII ст. Від кінця XVI ст. в типологічному репертуарі з'явилася нова пам'ятка — нотний Ірмолой, часте виготовлення якого спостерігалось від 30-х рр. XVII ст. Загалом, за приблизними підрахунками, здійсненими на основі відомих копій, найпоширеніші церковні книги можна розташувати в такий ряд у порядку спадання за кількістю списків: Євангеліє те.р, Мінеї, Апостол, Ірмолой, Тріоді, Пролог, Псалтир.

В тематичному спектрі книги, призначеної для читання, найширше представлені твори патристики (Івана Золотоуста, Василя Великого, Єфрема Сирина), найбільше збережених списків яких датується першою половиною XVII ст. Пам'ятки цього жанру входили, як правило, до складу збірників. Великою популярністю користувався Псалтир, що порівняно часто виготовлявся наприкінці XVI — в першій половині XVII ст. Від XVI ст. поширювався новий для України вид проповідницької прози — Учительне Євангеліє, до

⁴ Розов Н. Н. Книга в Древней Руси XI-XIV вв. - Москва: Книга, 1977. - С. 17.

тексту якого активно проникали елементи розмовної мови. В історіографічній прозі, порівняно з перекладними (Хронографи, Хроніки, Палей), зросла частка оригінальних пам'яток, особливо в XVI і першій половині XVII ст. (давньоруські, "західноруські", місцеві літописи). У цей же період значно розширився репертуар художньої літератури, за рахунок як нових перекладних пам'яток ("Александрія", Повість про Варлаама і Йоасафа, "Історія Троянської війни" Гвідо де Колумна), так і оригінальних творів (моралістична поезія, полемічна публіцистика, драма), які поширювалися здебільшого в рукописному вигляді — у складі збірників. Репертуар апокрифічної і природознавчої літератури був представлений в основному успадкованими від візантійської літератури творами (Шестиднев, Фізіолог).

Від другої половини XVI ст. поширювались нові види пам'яток: юридична література світського характеру (Другий Литовський статут), оригінальні мовознавчі твори (Л. Зизанія, М. Смотрицького в рукописних копіях з друкованих видань), полемічна публіцистика (в складі тематичних збірників), навчально-педагогічна книга (статути і навчальні курси братських шкіл). Від середини XVI ст. істотно збільшилась кількість різновидів книги синтетичного типу — збірників, які поєднували ознаки книг церковних і призначених для читання. Найбільшого поширення зазнали збірники змішаного змісту, що складались із фрагментів творів різних жанрів. Розповсюджувались також збірники сталого змісту (Пчола, Ізмарад) і укладені за певним тематично-функціональним принципом (морально-повчальні, канонічні, історіографічні, полемічні).

Загалом тематично-типологічний аналіз репертуару української книги XV — першої половини XVII ст. виявляє такі її риси. Поряд із пам'ятками, що були успадковані від Київської Русі і відбивали

візантійську традицію, поширювалися нові типи книг, що склалися на національному ґрунті під впливом західно-європейської книжкової культури. Співвідношення між перекладними і оригінальними пам'ятками (за кількістю назв і відомих копій) від другої половини XVI ст. почало змінюватись на користь останніх.

Судячи із збережених і відомих списків, можна охарактеризувати динаміку розвитку книгописання. До 80-х рр. XVI ст. спостерігалось швидке зростання кількості виготовлених рукописних книг. З виникненням друкарства цей процес на одне-два десятиліття дещо вповільнився. Проте від початку XVII ст., внаслідок активізації культурних процесів (друкована книга не встигала задовільняти запити зростаючого кола освічених осіб), книгописання знову зазнало піднесення.

Основними центрами книгописання в XV-XVI ст. були великі монастирі — київські, галицькі, волинські. Найвагомішу роль відігравала Києво-Печерська лавра, де інтелектуальна та книгописна справа практично не переривалась, навіть за пограбувань і знищень монастиря. Діяльність її мала визначальний вплив на розвиток православних культур, де писемні пам'ятки з цього осередка сприймалися як найавторитетніші. Тут, очевидно, існував професійний скрипторій, до якого стікались переписувачі з різних українських земель. Зокрема відомо, що в лаврі в XVI ст. переписували книги Данило Новицький із с. Студених Вод поблизу Володимира, дячок Несторець із Сокаля в Галичині.

Рукописні пам'ятки виготовлялись і в позачернечих колах. Часто книги копіювали при церквах (у Володимирі, Галичі, Перемишлі). Вже від XV ст. відомі й цілком світські осередки книгописання, що виникали здебільшого в містах. Від середини XVI

ст. пам'ятки копіювались і при школах. Так, Апостола 1551 р. виготовив Власій "у школі Сяноцкон"⁵.

Для різних регіонів України характерні специфічні особливості книжності, що відобразилось і на видах та формах діяльності її осередків. Так, у Наддніпрянській Україні переписування книг протягом усього досліджуваного періоду зосереджувалося здебільшого в монастирях. Окрім Печерського, як книжкові центри відомі також Михайлівський Золотоверхий, Межигірський, Пустинно-Микільський, Канівський монастирі.

Осередки книгописання в Галиччині, на Холмщині й Підляшші (їх активізація спостерігалась від середини XVI ст.) були тісним чином пов'язані з діяльністю братств, навчальних закладів початкового і середнього рівня, хоч немало книг переписувалося і при церквах. Важливим центром на початку XVI ст. був Сянок (Апостол 1502 р. священика Павла). Від другої чверті XVI ст. помітно позбавилось книгописання у Львові. Тут виготовляли книги при церквах, Успенському братстві, а також приватно, причому не лише місцеві духовні (священик Антон Іринкович) і світські особи (Сава Григорієвич), а й вихідці з інших міст (ієрей Андрій з Ярослава). У XVI ст. книгописання розвивалося також в інших містах (Перемишлі, Ярославі, Городку, Дрогобичі, Стрию), а в першій половині XVII ст. книги виготовляли і в деяких селах. Частину пам'яток переписували при монастирях — Унівському, Спасівському в Лаврові, Крехівському, Яблочинському, Скиті Манявському.

На Волині центри рукописної книжності були зосереджені головним чином у маєтках шляхтичів, які протегували навчальним осередкам і монастирям. Так, за підтримки князя Костянтина

⁵ Свенціцький І. Нариси з історії української мови. - Львів, 1920. - С. 71.

Острозького відбувалась книгописна діяльність в Острозі, Дерманському й Дубенському монастирях. Княгиня Анастасія Заславська сприяла виготовленню Пересопницького Євангелія 1556-1561 рр. в Дворецькому і Пересопницькому монастирях. За ініціативи князя Петра Богдановича Загорівського в другій половині XVI ст. було виготовлено низку книг у Загорівському монастирі або поблизу нього. Від початку XVII ст. українська політична еліта на Волині, у зв'язку з її поступовою асиміляцією, втрачала інтерес до культурних справ, тому відтоді волинські осередки книгописання зосереджувались здебільшого в містах (Луцьку, Володимирі, Ратні), а також у селах.

Джерела подають спорадичні відомості про розвиток книгописання в інших регіонах України. На Поділлі пам'ятки виготовлялись переважно в містах та містечках (причому вже від XVI ст. здебільшого заходами світських осіб) — у Смотричі, Тернополі, Бучачі. На Закарпатті книги переписувались у монастирях (Мукачівському, Грушівському) та в церковних і світських осередках в Ужгороді, Мукачеві, Тячеві. З цього регіону походять, зокрема, Євангеліє 1401 р. з Королевого, Скотарське Учительне Євангеліє 1588 р. З буковинських рукописів відома Мінея 1504 р. попа Ігнатія з Кіцманя. Ймовірно, на Полтавщині було скопійовано Псалтир з Часословцем (перед 1608 р.), в Переяславі — Трійдь звітну XVI ст.

Загалом можна зробити висновок, що найрозвиненішим було книгописання^о в Києві, Галичині (для якої характерна найбільша його розгалуженість), на Холмщині й Підляшші, Волині та Поділлі. В інших регіонах виготовлення книг відбувалось спорадично, а основний книжковий фонд формувався, очевидно, не за рахунок діяльності місцевих книжників, а шляхом поширення пам'яток з тих осередків, де книгопереписна справа була добре налагодженою.

Вирішальна роль у книгописанні належала індивідуальній ініціативі замовників кодексів і самих переписувачів. Замовниками книг найчастіше виступали священники і ченці. Даючи розпорядження виготовити ту чи іншу пам'ятку, ієрархи (митрополити, єпископи, ігумени монастирів) виступали в ролі своєрідного духовного цензора, який силою власного авторитету здійснював апробацію з декількох існуючих того списку, що з точки зору канонічності вважався авторитетним і міг служити для колективного вжитку клиру. Ймовірно, духовні особи, які замовляли переписувачам книжки для власного читання, теж попередньо відбирали справні тексти.

Від XV ст. в ролі замовників фігурували заможні світські особи, які, головним чином, жертвували книги до храмів. У XVI ст. у Наддніпрянській Україні і на Волині ними найчастіше були магнати і шляхтичі (князі Острозькі, Загоровські, Заславські, Чорторийські, Четвертинські). Вже від середини XVI ст. з'являлися замовники з середніх прошарків суспільства (особливо поширеним це явище було в Галичині); здебільшого з міщан (Львова, Жидачева, Острога). Середньозаможні міщани набували досить багато книг для дарунку їх до церков і, таким чином, стимулювали книгописання, тому жертводавців кодексів правомірно вважати потенційними замовниками. Характерно, що від XVI ст. практикувалося пожертвування книг від цілої громади села, або декількох сімей.

Серед переписувачів книг XV — першої половини XVII ст. можна виділити три групи: світські особи (близько половини протягом досліджуваного періоду), біле духовенство і ченці. В різні хронологічні відрізки співвідношення між ними змінювалось. Так, у XV ст. серед переписувачів переважали ченці, в XVI ст. спостерігалось виразне домінування світських осіб, частка яких дещо зменшилась на користь білого духовенства в першій половині XVII

ст., однак залишалась найвагомішою. Це останнє стало, зокрема, наслідком секуляризації книгопереписування.

Більшість світських переписувачів у XVI ст. працювали в містах, у першій половині XVII ст. їх діяльність поширилась і на села. На відміну від інших груп, такі копіїсти порівняно рідко виготовляли книгу на замовлення, натомість часто продавали кодекси одразу ж по закінченню своєї праці. Очевидно, для багатьох з них переписування було професійною справою, основним або важливим засобом заробітку (праця копіїста цінувалася досить високо, в середньому від 5 до 10 злотих за книгу в другій половині XVI ст.).

У групі переписувачів-представників білого духовенства фігурували здебільшого священники і дяки. Однак останніх до духовенства можна відносити лише умовно. Адже назва "дяк" з часом стала синонімом писаря, а згодом і вчителя. Серед таких дяків-переписувачів відомий, зокрема, учитель школи на Перемишчині Семион Дубецький (копіїст Євангелія 1604 р.). Протягом XV-XVI ст. дяки серед переписувачів істотно переважали. Вони виготовляли книги здебільшого в містах, часто не для власних потреб, а на замовлення світських осіб або духовенства. Особливо майстерним був Василь Богоносик, який сам переписував книги і, можливо, створив у Стрию якийсь книгописний осередок, з якого вийшли два Євангелія зламу XVI-XVII ст., Апостол 1611 р.⁶ У першій половині XVII ст. питома вага священників істотно збільшилась і навіть дещо переважала над часткою дяків. Така зміна зумовлена, зокрема, існуючою потребою в церковній книзі, друковані примірники якої були мало доступними в місцях, віддалених від видавничих центрів (саме на периферії зосереджена

⁶ Занаско Я. П. Орнаментальне оформлення української рукописної книги. - Київ: Видавництво Академії наук УРСР, 1960. - С. 105.

діяльність цих виробників кодексів) і яку в силу її високої ціни не кожна середньозаможна особа могла придбати.

Третя група переписувачів — чернецтво — не мала монополії в книгописанні, як це спостерігалось у російській середньовічній культурі. Це пояснюється, зокрема, відсутністю в Україні таких великих монастирів, як у деяких регіонах Московської держави, а також децентралізованістю української православної церкви. Серед переписувачів-ченців можна виділити дві категорії — простих ченців і сановне духовенство (ієромонахів, ієродияконів, архимандритів). Першим доручали переписувати найпотрібніші для церкви пам'ятки — Євангелія, Мінеї, Прологи. Натомість книги, призначені для вжитку освічених клириків, — "елітарні" (твори церковних письменників) — окремі ієромонахи виготовляли власноруч. Ченці переписували книги здебільшого за велінням своїх духовних зверхників або за власним бажанням — для монастирів та особистого читання.

Поряд із звичайними копіями, серед українських переписувачів фігурували й освічені книжники, які нерідко редагували тексти, вносили післямови, передмови, коментарі, різного роду покажчики, в яких виявлялася їх обізнаність не лише з широким колом літературних пам'яток, а й з грецькою, латинською, польською, чеською мовами (перекладач Пересопницького Євангелія 1556-1561 рр. Григорій).

Загалом праця переписувача в Україні носила індивідуальний характер: джерела не подають відомостей про існування якихось професійних корпорацій, великих скрипторіїв. Згадки про декілька книг одного копіїста трапляються нечасто. Очевидно, існували якісь форми співпраці копіїстів між собою та з мініатюристами й золотописцями. Проте такі контакти відбувались швидше спорадично, ніж закономірно.

У третьому розділі роботи — "Поширення рукописної книжки" — характеризуються основні сфери і форми функціонування пам'яток, а також напрямки їх географічного розповсюдження.

Основним користувачем рукописної книжки XV — першої половини XVII ст. були церковні інституції, для яких виготовлялась і де осідала переважна більшість пам'яток. Богослужбові кодекси систематично вживались при відправах. Пам'ятки "четьї" також здебільшого використовувало духовенство — для підготовки проповідей, індивідуального читання (особливо в монастирях). Існувала певна градація функціональної служби книги. Відповідно до їх ролі у викладі віровчення та символічного значення при літургії, пам'ятками сакральними вважались Євангелія, особливо вівтарні, які зберігались із особливою шанобою і окремо від інших кодексів. Головним чином саме до них вносились документальні записи різного характеру: про дарування церквам та монастирям книг, угідь і земель (збереглися здебільшого в кодексах київського і волинського походження). Такі дії оформлялись, як правило, в присутності свідків і за встановленою формулою, яка максимально була наближена до стилістики і структури записів в актових книгах. Одним з найцікавіших з цього огляду є Євангеліє тетр XVI ст. з Михайлівського Золотоверхого монастиря. У запису 1526 р. перелічено всі маєтності обителі, в пізніших нотатках XVI — першої половини XVII ст. зафіксовано земельні дари і грошові пожертви від київських міщан, ченців, священників, шляхтичів і навіть козака⁷. В Євангелія вносились також короткі монастирські та церковні хроніки, інвентарі церковного і монастирського майна, юридичні

⁷ [ЦНБ, 417 П / 1635, арк. 249-252] (Петров Н. И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. - Вып. 2. - Москва, 1896. - С. 132-134, N 417).

угоди між парафіянами, списки імен для поминання. Специфічними книжками, що виготовлялися і вживалися майже виключно в монастирях, були пом'яники (синодики). В менталітеті середньовічного індивіда турбота про потойбічне життя душі займала одне з центральних місць. Тому пом'яники започатковувались і хронологічно поповнювались особливо ретельно. Одним із найдавніших серед збережених є Пом'яник Києво-Печерської лаври 1482-1526 рр., який став своєрідною пам'ятною книгою української й білоруської церковної та політичної еліти⁸.

Другою великою сферою вжитку рукописних пам'яток була освітня ділянка. Найрозповсюдженіші книги — такі як Псалтирі, Часословці, Євангелія, Апостоли, Біблії — були одночасно й посібниками для навчання грамоти в елементарній школі. Чимало списків цих книг зберегли сліди самого процесу навчання: школярські вправи в написанні абетки, окремих складів, нот. В глобальному розумінні книга призначалась для виховання засад християнського світогляду й моралі.

Поширення рукописних пам'яток в церковних інституціях та освітній ділянці, де користувачем завжди виступала соціальна група, колектив, — розкриває суть найважливіших суспільних функцій книги — ідейної, етичної і освітньої. Механізм їх дії, а також конкретно-предметне трактування рукописного кодексу можна виявити при аналізі зв'язку книга — індивідуальний користувач.

⁸ [Київ, Державна історична бібліотека, N 136172 (1482)] (опубл.: Голубев С. Т. Древний помянник Киево-Печерской лавры (конца XV и начала XVI столетия) // ЧИОНЛ. - Киев, 1892. - Кн. VI. - С. 1-88).

Двоїстий характер рукописної пам'ятки як втілення змісту і форми передбачає дві сфери її функціонування — "духовну" і "матеріальну". Перша відбиває зв'язок читача зі змістом пам'ятки, друга характеризує його прагматичний підхід до книжки, що має наслідком застосування її в конкретній практичній діяльності⁹. Однак жодну із сфер не можна розглядати цілком ізольовано, оскільки вони зумовлюють одна одну.

Читацькі нотатки дають підставу вважати, що рукописна книга в Україні цінувалась насамперед як пам'ятка духовної культури. Зокрема, про активний процес читання свідчать численні коментарі, коректури, тлумачення незрозумілих слів, які стають частішими і різноманітнішими від другої половини XVI ст. Нерідко в такого роду нотатках зафіксовано ставлення до читання як духовної поживи, трактування тих чи інших висловлених у тексті думок. Інколи відбито й певні політично-релігійні орієнтації. Так, "Бесіди" Йоана Золотоуста XVI ст. зберегли протикатолицькі коментарі "волинського вільнодумця"¹⁰.

Сприймаючи рукописну книжку як матеріальну пам'ятку, індивідуальний користувач реагував насамперед на умови її функціонування. Часто таке ставлення виявлялось у турботі про її збереження. Тому велике значення надавалось опрацюванню книг, яке фінансували здебільшого заможні особи (княгиня Софія Полубенська в другій половині XVI ст., галицький райця Кіндрат Гребінникович у 1568 р.) або сільські громади. Від другої половини

⁹ Rotkowski E. Książka rękopiśmienna w kulturze Polski średniowiecznej. - Warszawa, 1984. - S. 177-178.

¹⁰ [ЛБАН, Вас. 772] (Мицько І. З. Ідеологічна боротьба на Україні і формування та склад бібліотек // Бібліографічна інформація і сучасність. - Київ, 1981. - С. 109).

XVI ст. індивідуальний користувач почав оцінювати пам'ятку також як предмет особистої власності, який може переходити в спадок, даруватися й продаватися і навіть бути метою крадіжки. Від цього часу в заповітах освічених духовних осіб, міщан нерідко фігурували й книжки (ченця Герасима Микулича 1617 р.).

Від другої половини XVI ст. частішали випадки купівлі-продажу книжок, хоч про систематичну книжкову торгівлю джерела не дають підстави говорити. В середньому рукописні кодекси оцінювалися досить дорого — від 5 до 10 злотих. Це складало досить велику суму: за 5 злотих тесляреві в XVI ст. потрібно було працювати близько 30 днів¹¹. Проте ціна рукописних пам'яток була значно нижчою порівняно з вартістю друкованих книг (Апостол 1639 р. з друкарні М. Сльозки міг коштувати від 12 до 15-36 злотих¹²).

Від середини XVI ст. траплялися, а від кінця XVI ст. частішали випадки викрадання книжок із церкви. Саме тому майже кожен дарчий запис закінчувався закляттям проти майбутніх злодіїв. Аналізуючи причини викрадання книжок із церков, можна виявити головний мотив таких дій: прагнення набутий кодекс помістити до іншого храму вже від свого імені і, отже, вчинити богобажану справу. Такий факт виявляє взаємопов'язаність прагматичного і духовного аспектів у ставленні індивіда до рукописних пам'яток.

Характерним показником форми функціонування рукописних кодексів було існування книжкових збірок. Найрепрезентативніші колекції мали монастирі і братські організації. Вагому частину

¹¹ Hoszowski S. Ceny we Lwowie w XVI wieku. - Lwów. 1928. - S. 112. 138.

¹² Isaievych I. The Book Trade in eastern Europe in the seventeenth and early eighteenth Centuries // Consumption and the Word of Goods. - London; New York, 1993. - P. 386.

фонду монастирів становили рукописні пам'ятки, причому не лише українські, а й білоруські, російські, менше — грецькі, латинські, польські. Колекціонувалися й друковані книги. Такі книгозбірні поповнювалися як книгами, що їх переписували ченці й інші особи при монастирях, так і за рахунок подарунків. Однією з найбільших була бібліотека Києво-Печерської лаври, де в 1554 р. налічувалося 60 томів (24 назви) церковних і "четьїх" рукописних книг¹³. Колекціонування книг відбувалось і в інших монастирях — Михайлівському, Межигірському, Пустинно-Микільському. Серед галицьких монастирів багатими книжковими збірками володіли Городиський, Унівський, Крехівський. У бібліотечі останнього перебували твори різноманітної тематики українських і чужоземних авторів, видані друком і в рукописних копіях (за інвентарем 1637 р. — близько 90 томів). Серед манускриптів була низка видатних книжкових пам'яток, зокрема Крехівський Апостол середини XVI ст., копії полемічних творів ("Отпис" Клирика Острозького на другий лист Іпатія Потія). Чималі збірки мали Загорівський, Дубенський, Дерманський монастирі на Волині. В останньому, однак, переважали друковані пам'ятки. Таке ж співвідношення характерне для бібліотек братств і навчальних закладів, що почали формуватись від другої половини XVI ст. До найбільших належали збірки Львівського Успенського, Київського та Луцького братств, а також Острозької академії.

Збірки при церквах за тематикою і кількістю примірників значно поступалися попереднім: храми мали здебільшого лише мінімум кодексів, необхідних для богослужби й читання священників.

¹³ Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт исторического исследования). - Т. 1. - Прилож. - Киев, 1883. - С. 7-10 (другої пагінації).

Ймовірно, при міських церквах осідало більше книг (до декількох десятків томів), ніж при сільських храмах (не більше десяти).

В XVI — першій половині XVII ст. великі приватні збірки мали здебільшого ієрархи. Так, Петрові Могили належало 3304 друкованих і рукописних українських та іноземних книг¹⁴. Значні збірки мали письменники, зокрема Л. Зизаній, М. Смотрицький, К. Т. Ставровецький, А. Кальнофойський. В бібліотеці останнього переважали латинські і польські друковані книжки¹⁵. Від другої половини XVI ст. власні книжкові збірки мали чимало освічених міщан, серед яких відомі львівські братські діячі Іван і Юрія Рогатинці, Лесько Малецький, Роман Стрілецький. У їх власності перебувало від 20 до 100 книг, тоді як середньозаможному міщанинові належало не більше 5 книг, здебільшого друкованих¹⁶. Невеликі книжкові збірки мали ігумени й архимандрити монастирів, священники й ченці (до 5 томів), інколи й козаки. У бібліотеках православної шляхетської верхівки переважали латиномовна й польськомовна література і друковані видання. Зрідка до таких збірок потрапляли й кириличні рукописні пам'ятки.

Географія книжкового обміну охоплювала здебільшого ареал поширення православно-візантійської культури. Тут книжкова міграція відбувалась у двох формах — торговельній (стихийній) та

¹⁴ Голубев С. О составе библиотеки Петра Могилы // Труды III археологического съезда в Киеве 1874 г. - Киев, 1878. - Т. 2. - С. 257.

¹⁵ Aleksandrovyč V. The Will and Testament of Afanasij Kal'nofojs'kyj // Harvard Ukrainian Studies. - 1991. - Vol. XV. - No 3-4. - P. 416-417.

¹⁶ Исаевич Я. Д. Круг читательских интересов городского населения Украины в XVI-XVII вв. // Федоровские чтения. 1976. - Москва, 1978. - С. 67-68.

інтелектуальній (цілеспрямованій). Для другої, що домінувала впродовж досліджуваного періоду, характерна циркуляція кодексів у вигляді обміну між книжковими центрами та поширення їх із таких осередків на периферію. Найважливішим у культурному відношенні був шлях взаємообміну з сербськими та болгарськими книжниками, які працювали на Афоні. Тут посередниками інколи виступали українські діячі. Так, Іван Вишенський надслав з Афону книжки в Україну (Збірник слів і повчань Трійді пісної початку XVII ст.) і передавав для тамтешніх книгозбірень пам'ятки українського походження ("Тризничні слова" першої чверті XVII ст.). Взаємообмін із сербами та болгарами в ділянці книжності відбувався як прямим шляхом, так і через посередництво південнобуковинських монастирів (Путнянського, Нямецького, Драгомирно), де нерідко працювали також українські книжники¹⁷. Тісними були контакти галицьких земель з Молдавським князівством. У їх межах відбувався обмін не лише книжками, а й переписувачами. Зокрема, дяк-"волошин" 1477 р. працював у Львові, а піп Йоан зі Станлици — при молдавському господареві Іліашу.

Тривав книжковий обмін київських та волинських земель України з Білоруссю та православними осередками в Литві. Постійні зв'язки підтримувалися між головними монастирями України й Білорусі — Києво-Печерським та Супрасльським. З Києва до Супрасля привозилися пам'ятки українського, болгарського та сербського походження, приїздили ченці-переписувачі. З Білорусі в Україну передавали нові редакції полемічних творів, переписи літургійних та "четьїх" пам'яток. Зокрема, в XVI ст. на Волині поширювались білоруські копії Апостола XVI ст., Листвиці XVI ст.

¹⁷ Горбач О. Слов'янські рукописи монастирських бібліотек у Путній і Драгомирній // *Bohoslovija*. - Roma, 1968. - Vol. 32. - P. 191.

Порівняно інтенсивним був шлях книжкових міграцій між Україною і Московською державою. В українських списках прибували до російських земель чимало пам'яток літератури і освіти з Центральної і Західної Європи, а також твори оригінального письменства. Головним змістом зворотніх книжкових міграцій була передача традиційних пам'яток візантійсько-православного зразка, багато з яких зберегли архаїчні риси церковнослов'янського тексту. Саме через цю ознаку до московських списків ставилися як до найавторитетніших ті діячі, які готували до друку канонічні пам'ятки (К. Острозький, львівські братчики). Завдяки перекладацькій діяльності гуртка російського емігранта князя А. М. Курбського в Україні поширювались переписи творів та перекладів Максима Грека, старця Артемія, Феодосія Косого.

Книжкові міграції відбувались і в межах українських земель. Найчастіше книжки мандрували з місць їх активного продукування (Київщини, Галичини, Волині) в ті регіони, де книгописання було менш розвинутим (на Схід України, Закарпаття). Основна ж частина книжок осідала в місцях їх походження, оскільки рукописна книга, на відміну від друкованої, виготовлялась у безпосередній близькості до користувача.

У висновках підсумовано, що кирилична рукописна книга розповсюджувалась в усіх прошарках суспільства. За це говорить не лише значне розширення її тематичного репертуару, а й географічна розгалуженість осередків виготовлення та використання. Від XVI ст. пам'ятки переписували не лише в великих культурних центрах (Києві, Львові, Володимирі), а й у малих містах та інколи в селах. Характерно, що виготовлення книг не було прерогативою чернецтва (як у Московській державі). В ролі переписувачів частіше фігурували світські особи — дяки-вчителі, професійні копіїсти, подекуди писарі канцелярій. Через відсутність власної держави, в Україні

розвиток книжності залежав від ініціативи приватних осіб — церковних і культурних діячів, національно свідомої шляхетської верхівки, самих переписувачів.

Основною сферою вжитку рукописної книги були церковні інституції — церкви та монастирі. Проте низку пам'яток використовували також як підручники в елементарних школах. Про поширення книг у різних прошарках суспільства свідчить існування книжкових збірок. Поряд із великими монастирськими, від XVI ст. формувалися приватні збірки, причому не лише елітарних кіл (єрархів, письменників), а й середньозаможних міщан.

Більшість книжкових міграцій були локальними і мали на меті кількісне поширення пам'яток. Розвиткові ж книжності значно сприяв обмін пам'ятками із сербськими, болгарськими, молдавськими, білоруськими та російськими діячами. Завдяки цим взаємозв'язкам у майже замкнутому (до середини XVI ст.) ареалі поширення православ'я, книжкова культура продовжувала розвивати ті риси, які склалися під впливом Візантії ще в часи Київської Русі. Проте від середини XVI ст., відколи дедалі ширшала сфера контактів з римо-католицьким світом, українська книжність, творчо засвоюючи культурні віяння доби ренесансу й бароко, надавала традиційному національному підґрунтю нових, співзвучних з часом, форм і, таким чином, поступово вливалася в контекст загальноєвропейського культурного розвитку.

Окремі аспекти дисертаційного дослідження викладено в публікаціях:

1. Переписувачі книжок як культурні діячі України. XV — перша половина XVII ст. — Львів, 1994. — 42 с.

2. Рукописні книги // Пам'ятники України. — 1986. — № 3. — С. 20-23 (в співавторстві з Я. Ісаєвичем).

3. Рукописи сивої давнини // Прикарпатська правда. — 1985. — 22 червня.

4. Український переписувач книжок в XV — середині XVII ст. як об'єкт історико-книгознавчих студій // Записки НТШ. — Львів, 1994. — Т. 228. — 1,09 авт. арк. (друкується).

5. Місце закарпатської рукописної книги в українській рукописній книжності XVI-XVII ст. // Культура Українських Карпат: Збірник. — Ужгород, 1994. — 0,45 авт. арк. (друкується).

6. Рукописна книга Волині періоду середньовіччя // Мишле і сучасне Волині: Тези доп. та повід. Волинської регіон. іст.-краєзн. конф. Луцьк, 26-28 вересня 1985 р. — Луцьк, 1985. — С. 147-150.

7. Записи в рукописних книгах как источник изучения их распространения (По материалам собраний ПНР) // Книга в России до середины XIX века: Тез. докл. 3-й Всесоюз. науч. конф. Ленинград, 2-4 октября 1985 г. — Ленинград, 1985. — С. 36-37.

8. Маргінальні записи в українських рукописах XVI-XVII ст. як джерело вивчення історії їх читача (за матеріалами збірок Львова) // Молоді учені-суспільствознавці — 70-річчю Великого Жовтня: Тези доп. респ. наук.-теорет. конф. Львів, 17-18 грудня 1987 р. — Львів, 1987. — С. 202-203.

9. Андрій Кесарійський // Українська літературна енциклопедія. — Київ, 1988. — Т. 1. — С. 65.

10. Братства та антиуніатська полемічна книжність (кінець XVI — 30-і рр. XVII ст.) // Прогресивна суспільно-політична думка в боротьбі проти феодальної реакції та католицько-уніатської експансії на Україні: Тези респ. наук.-теорет. конф. Львів, 20-22 квітня 1988 р. — Львів, 1988. — С. 70-72.

11. Колекції рукописних книг НТШ // Т. Шевченко і національна культура: Матеріали наук. симпозиуму. Львів, 8-9 червня 1989 р. — Львів, 1990. — С. 135-136.

12. Українські рукописні пам'ятки XV — середині XVII ст.: до питання каталогізації за допомогою ЕОМ // Екологія культури: історія, традиції, сучасність: Тези доп. ... молод. конф. Львів, 11-12 травня 1990 р. — Львів, 1990. — С. 114-115.

13. Літургійна рукописна книжка в Україні в XVI — середині XVII ст.: до питання про сакралізацію // Історія релігій в Україні: Тези повід. IV круглого столу. Львів, 9-10 травня 1994 р. — Київ; Львів, 1994. — С. 22-24.

Boianivska, M. B. The Ukrainian manuscript Book in the 15th through the 1st Half of the 17th Centuries: Production and Dissemination.

A dissertation submitted for the Candidate of History degree with the specialization 07.00.02 — History of Ukraine, Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of National Academy of Sciences of Ukraine, L'viv, 1994.

The dissertation submitted concerns a study of the bookwriting as a social phenomena by the analysis of bookmakers and bookusers activities. It is shown that Ukrainian bookwriting was characterized by a wide geographical diversity, a fairly equal dissemination in both the clerical and the secular spheres, traditional Byzantine-orthodox orientation towards the end of the 16th century, and then broader contacts with Roman Catholic culture which helped Ukrainian bookwriting to gradually integrate the context of the general European cultural process. In some instances, it has been possible to give more exact dates, to specify the geographical province, and to trace the history of certain manuscript codices.

Боянівська, М. Б. Українська рукописна книга в XV — першій половині XVII вв.: виготовлення і розповсюдження.

Дисертація на соискание научной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 — История Украины, Институт українознавства Національної академії наук України, Львів, 1994.

Защищается текст диссертации, содержащий исследование рукописной книжности как социального явления посредством анализа процесса ее изготовления и использования. Выявлено, что украинскую книжность характеризуют широкая географическая разветвленность, приблизительно равномерное бытование в церковных и светских кругах, до конца XVI в. традиционная византийско-православная ориентация, затем — расширение контактов с западной католической культурой, что содействовало постепенному включению украинской книжности в контекст общеевропейского культурного процесса. В ряде случаев уточнены датировка, происхождение, история бытования отдельных рукописных кодексов.

Ключові слова:

книгописання, переписувач, книгозбірня.

Ротапринт ЛьЦНТЕІ Замовлення 334 Тираж 100!

45442

AB 31.091